

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw

Pollmann, J.S.

Citation

Pollmann, J. S. (2008). *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw*. Leiden: Universiteit Leiden.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13704>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13704>

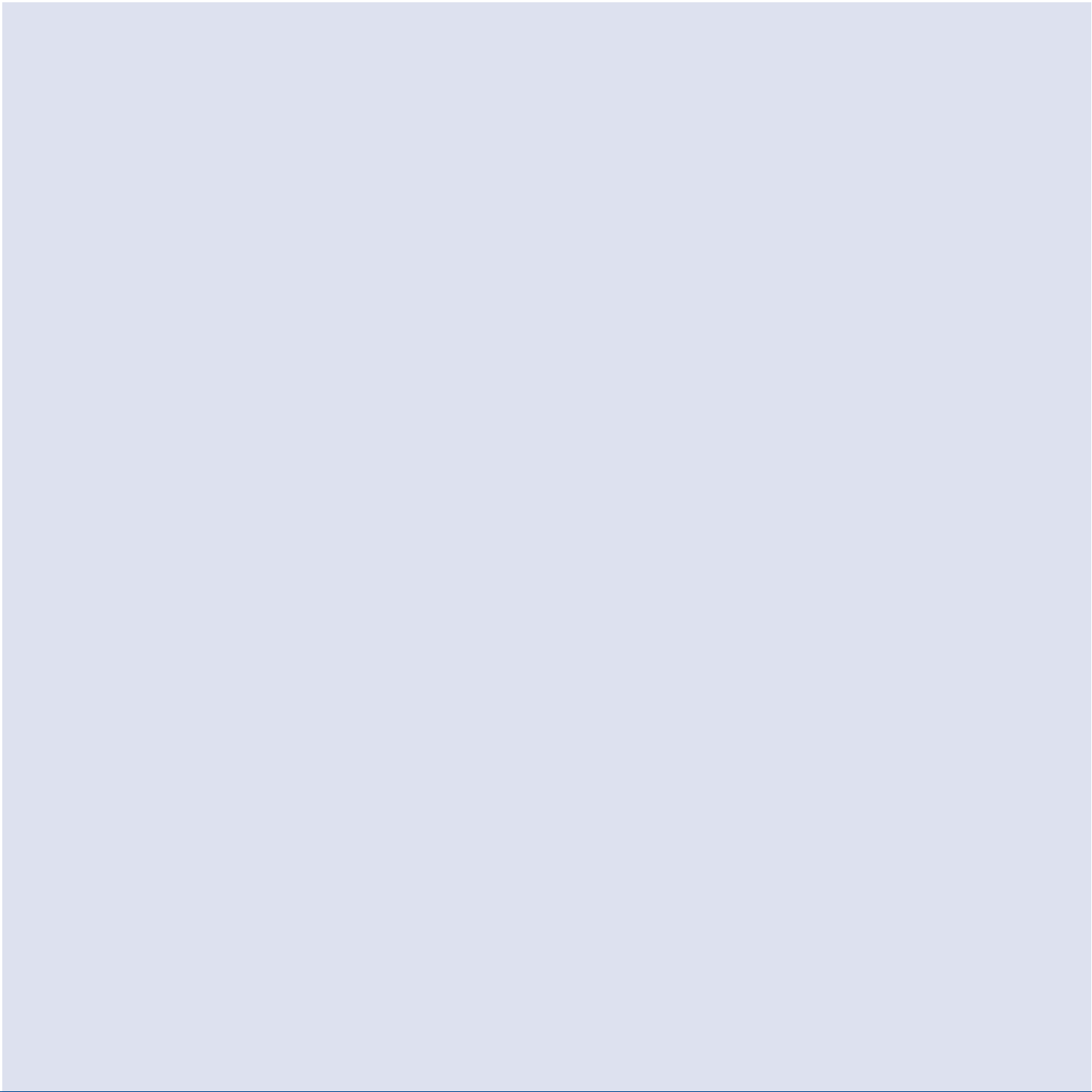
Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Judith Pollmann

Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw

Universiteit Leiden

Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw

Oratie uitgesproken door

Prof.dr. Judith Pollmann

bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op het gebied van de
Geschiedenis en Cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden
aan de Universiteit Leiden
vanwege de Stichting Legatum Perizonianum
op vrijdag 27 juni 2008

Universiteit Leiden

Mevrouw de Rector, geachte curatoren en bestuursleden van de stichting Legatum Perizonianum, geachte leden van het Faculteitsbestuur, dames en heren,*

Op 28 mei 1672 stuurde de Amsterdamse Neeltje Luijkis een brief aan haar man, die als trompetter voer op een schip naar de West. Ze hoopte dat hij gauw thuis zou komen, zeker nu het oorlog was. Een week eerder waren Franse troepen van Lodewijk XIV de Republiek binnengevallen. Neeltje klaagde dat de Fransen 'soo moordadich met ons volck' omgingen 'als nimmer als Ducdalf gedaen heeft in sijn tieraeenij'.¹

Dat Neeltje een vergelijking maakte tussen het optreden van de Fransen en de tirannie van 'Ducdalf' - de hertog van Alva - is opmerkelijk te noemen. Alva's rol in de Nederlanden was al in 1575 uitgespeeld, en de ijzeren hertog zelf was al bijna negentig jaar dood. Neeltje was een eenvoudige vrouw, die vast geen geleerde geschiedenisboeken had gelezen. Hoe wist ze dan nog wie de hertog van Alva was?

Natuurlijk weten we uit eigen ervaring dat oorlog niet zo snel wordt vergeten. Zestig jaar na de bevrijding spelen herinneringen aan de Duitse Bezetting en de Tweede Wereldoorlog immers nog steeds een grote rol in onze samenleving. Het conflict waaraan Neeltje refereerde was bovendien nauwelijks minder ingrijpend geweest dan de Bezetting. De Opstand tegen de Habsburgse landsheer, koning Filips II, die in 1566 uitbrak, leidde tot een scheuring binnen de zeventien Nederlandse gewesten, en mondde uit in het ontstaan van twee nieuwe staten die decennialang met elkaar in oorlog zouden blijven. Zeven gewesten gingen verder als de Republiek der Verenigde Nederlanden. De Zuidelijke gewesten verzoenden zich, deels vrijwillig, deels na herovering, met de vorst.

De Opstand was een bloedig conflict met veel burgerslachtoffers,

waarin niet alleen Nederlandse en Spaanse legers tegenover elkaar kwamen te staan, maar die ook een tijdlang een echte burgeroorlog was. Er bestaan vreemd genoeg geen schattingen van het aantal slachtoffers van het militair geweld, de honger, en de epidemieën die daarmee gepaard gingen. Alleen al in de steden moeten er echter tienduizenden doden zijn gevallen.² Zeker 5% van de 3 miljoen inwoners van de zeventien Nederlanden zag zich na 1567 voor korte of langere tijd gedwongen hun thuis te ontvluchten - en voor minstens 100.000 Zuiderlingen werd de ballingschap permanent.³ Reden genoeg om te vermoeden dat de Opstand minstens zulke diepe culturele, politieke en maatschappelijke sporen trok in de Nederlandse samenleving als de Tweede Wereldoorlog vier eeuwen later. Maar is dat genoeg om te verklaren waarom Neeltje zich, een eeuw na dato, nu juist de hertog van Alva herinnerde? Ik denk het niet. De verwerking van het oorlogsverleden in de Gouden Eeuw is echter nooit systematisch onderzocht. Er bestaan mooie studies van de eerste contemporaine geschiedschrijvers van de Opstand, maar we weten niet wat de maatschappelijke impact van hun werk was.⁴ Er is door historici weliswaar geconstateerd dat herinneringen aan de Opstand een belangrijke rol speelden in het zelfbeeld van de jonge Republiek, maar dat gegeven is eigenlijk nooit echt geproblematiseerd.⁵ Wie bepaalde het beeld van het oorlogsverleden? Bleef dat beeld stabiel? Hoe verhield de collectieve herinnering aan het verleden zich tot de persoonlijke herinneringen van de mensen die het hadden meegemaakt? En wat droegen herinneringen aan de Opstand bij aan het creëren van een nieuwe Nederlandse identiteit in de Republiek?

Memory studies

Mijn belangstelling voor die vragen is niet toevallig. Deze komt voort uit recente ontwikkelingen in de mens- en cultuur-

wetenschappen die hebben geleid tot het ontstaan van een nieuw onderzoeksveld, dat van de *memory studies*, dat zich concentreert op het culturele belang en de ontwikkeling van herinnering. Het is een interdisciplinair veld, waarin literatuurwetenschappers en historici, psychologen en politicologen, antropologen en filosofen allen een plek hebben gevonden en het natuurlijk ook frequent met elkaar oneens zijn.⁶ Hoe divers ook, toch herleiden de meesten van hen hun intellectuele stamboom tot twee denkers uit het interbellum, de Britse psycholoog Frederick Bartlett en de Franse socioloog Maurice Halbwachs. Bartlett liet in 1932 zien dat de herinneringen die ons geheugen produceert in de praktijk voortdurend veranderen. Hoe goed Uw geheugen ook is, wat U zich vandaag herinnert over Uw eerste schooldag, is niet hetzelfde wat U zich daarover tien jaar geleden herinnerde; in 2018 zullen Uw herinneringen aan diezelfde eerste schooldag opnieuw anders zijn. Bartlett liet zien dat die veranderingen worden beïnvloed door 'schemata' - tijdens het herinneren maken we gebruik van beelden en concepten die van recentere datum zijn dan de herinnering zelf. Die beelden bedenken we bovendien niet allemaal zelf. De tweede aartsvader van de *memory studies*, Maurice Halbwachs, introduceerde het begrip 'collectief geheugen'. Herinnering is niet alleen iets van onszelf, herinnering bestaat voor een groot deel bij de gratie van onze sociale omgeving - onze familie en andere groepen waarin we functioneren. Herinneringen aan een gedeeld verleden helpen om groepen aaneen te smeden, maar zijn op hun beurt het product van een groepsproces.⁷ Het is niet duidelijk waarom het zestig jaar moest duren voordat ook andere wetenschappers aan de slag gingen met de bevindingen van Bartlett en Halbwachs, maar dat doet hier ook niet zo ter zake. Belangrijker is om te constateren dat zich in jaren tachtig op drie terreinen een enorme belangstelling

voor herinnering begon af te tekenen. In de eerste plaats kwam het in kringen van wetenschappers die zich bezighielden met de geschiedenis van het nationalisme tot het besef dat de relatie tussen naties en hun verleden een andere was dan je zou vermoeden. Nationale identiteiten groeien niet organisch uit het gemeenschappelijk verleden. Het is eerder andersom - een al dan niet gemythologiseerd beeld van het verleden wordt nogal eens gebruikt om naties en nationale identiteiten gestalte te geven.⁸ In de tweede plaats ontstond er, in het bewustzijn van de langetermijneffecten van de Shoah op de overlevenden en hun nakomelingen, een groeiende belangstelling voor het Freudiaanse concept van 'trauma'.⁹ Met name noties over de 'verdringing' van oorlogsherinneringen trokken niet alleen de belangstelling van psychologen, maar werden ook toegevoegd aan het instrumentarium van literatuur- en andere cultuurwetenschappers.¹⁰ En tenslotte was er de belangstelling van antropologen en historici voor de zogenaamde 'people without history'. Met die term duidt men sinds de jaren zestig groepen aan die door het historisch bedrijf waren verwaarloosd - boeren, arbeiders, vrouwen. Binnen deze groepen worden verhalen en tradities vooral mondeling doorgegeven. Dat kan leiden tot het voortbestaan van contra-herinneringen die zich verzetten tegen beelden van het verleden die door de staat of andere dominante groepen worden ontwikkeld.¹¹ Welke van deze inzichten kunnen we toepassen op vroegmoderne samenlevingen als de Republiek? Sommige wetenschappers suggereren dat er in herinneringsculturen patronen te zien zijn die voor alle samenlevingen gelden, en die dus ook zichtbaar zouden moeten zijn in de Gouden Eeuw. Zo onderscheidt het Duitse onderzoekerspaar Jan en Aleida Assmann een verschil tussen een fase van 'communicatieve herinnering', van verhalen die drie tot vijf generaties lang in families worden overgedragen, en een fase van meer monumentale 'culturele

herinnering' die daarop volgt.¹² Maar er is ook een belangrijke stroming in de *memory studies* die beweert dat de rol van herinnering in de moderne wereld van de negentiende en twintigste eeuw juist heel erg is veranderd. Wetenschappers als Pierre Nora en Benedict Anderson denken dat dit komt door het ontstaan en de verbreiding van nieuwe massamedia, en de impact van staatsvorming en industrialisatie op de moderne mens. Volgens sommigen brengt moderniteit een behoefte aan een nieuwe omgang met het verleden en met het 'zelf' met zich mee.¹³ Als dat waar is, zijn inzichten over de werking van herinneringen na 1800 waarschijnlijk weinig bruikbaar voor onderzoekers die meer willen weten van de herinneringscultuur in de Gouden Eeuw. Maar óf het waar is, is voorlopig onduidelijk.

6

Om te begrijpen hoe het mogelijk is dat Neeltje Luijkis zich in 1672 nog iets kon voorstellen bij de tirannie van Alva, zullen we dus om te beginnen in de Gouden Eeuw zelf te rade moeten gaan. In deze rede hoop ik U te laten zien dat we daaruit niet alleen iets kunnen leren over de beleving van het oorlogsverleden in de Gouden Eeuw. Ook hoop ik te verkennen wat die kennis zou kunnen bijdragen aan de discussies in de *memory studies*. Is de politisering van herinnering inderdaad alleen een modern fenomeen? Was het ontbreken van massamedia inderdaad een beletsel voor het overdragen van publieke beelden van het verleden? Is het mogelijk om bronnen te vinden die ons iets kunnen vertellen over de communicatieve herinnering in deze periode? En kunnen we iets terugvinden van de relatie tussen de communicatieve en de publieke herinnering?

Oorlogsherinneringen

In de propaganda die Willem van Oranje en zijn aanhangers in de eerste fasen van de Opstand hadden geproduceerd leek

hun zaak simpel genoeg - het 'lieve vaderland' moest worden bevrijd van vreemde overheersers.¹⁴ Maar zo eenvoudig lag het natuurlijk niet. In de Opstand kwamen Nederlanders niet alleen tegenover Spanjaarden maar vaak ook tegenover elkaar te staan. Het was een onvoorspelbaar conflict vol vreemde wendingen, en met uitkomsten die door niemand waren voorzien.¹⁵ Aan plattelandsbewoners was niets gevraagd, en zij betaalden een gruwelijk hoge prijs voor de oorlog. Maar ook stadsbewoners die zich enthousiast aansloten bij het verzet tegen Spaanse soldaten en de belastingvoorstellen van 's konings vertegenwoordiger, de hertog van Alva, ondervonden al snel onvoorziene gevolgen van hun oppositie.¹⁶ In belegerde steden stierven duizenden aan ziekte en honger. Soldaten van alle partijen terroriseerden de burgerbevolking. Muitende soldaten vermoordden in 1576 binnen enkele dagen achtduizend Antwerpers. In Naarden werd vrijwel de gehele bevolking uitgemoord; in Oudewater bleef het bij de helft. Verschroeiende-aardetactieken en plundering leidden in grensgebieden tot een dramatische ontvolking van het platteland.¹⁷ Overal mislukten ondertussen experimenten om katholieken en protestanten gelijke rechten te geven. De katholieke meerderheid in Holland en Zeeland zag zichzelf razendsnel gemarginaliseerd, en in de jaren tachtig werden meer dan 100.000 Calvinisten en Lutheranen in Brabant en Vlaanderen gedwongen hun geboorte- grond te verlaten omdat zij zich niet met kerk en koning wilden verzoenen. Sommige tijdgenoten profiteerden handig van de omstandigheden, maar menigeen wedde op het verkeerde paard. Net als na de Duitse Bezetting was er dus niet alleen veel te herinneren, maar ook nogal wat dat maar beter vergeten kon worden.

In zeventiende-eeuwse bronnen zijn allerlei sporen te vinden van familieherinneringen aan de Opstand. Een gereformeerde Utrechter vond in de jaren 1620 bijvoorbeeld dat de kerkenraad

geen recht had om hem onder tucht te stellen - zijn loyaliteit aan de gereformeerde kerk was 'met het bloed van zijn grootvader bezegeld'.¹⁸ Haring Fongers gold in 1649 als een goede kandidaat voor het burgemeestersambt van Bolsward omdat zijn grootvader bij de inname van Den Briel zou hebben gevochten.¹⁹ P.C. Hooft verhaalde in zijn *Historiën* de dramatische geschiedenis van een Antwerpse bruid die op haar trouwdag ten prooi viel aan de Spaanse furie. Het verhaal was via de grootmoeder van zijn vrouw overgeleverd.²⁰ Dergelijke verhalen werden vaak ook ondersteund door materiële overblijfselen en 'reliëken' uit het verleden. In Hoorn bewaarde de familie van de katholieke jurist Jan Jeroensz, die door de geuzen valselijk van verraad was beschuldigd, het geraffineerde martelwerktuig waarmee men hem een bekentenis had proberen te ontfoetselen.²¹ Herinnering was echter ook selectief. Eenmaal Calvinist en patriot geworden zette de Utrechtse jurist Arnoldus Buchelius letterlijk een streep door de woedende gedichten waarin hij in de jaren tachtig Willem van Oranje had aangeklaagd. In zijn memoires noteerde hij wel de, sociaal veel meer gewenste, traumatische jeugdherinnering aan de eenogige Spaanse soldaat die in 1570 bij zijn ouders was ingekwartierd.²² Magdalena Moons, weduwe van een Spaanse militair, zorgde ervoor dat de naam van deze vorige echtgenoot werd verwijderd uit de huwelijksvoorwaarden die ze in 1597 met haar tweede, Nederlandse, man ondertekende.²³

Naast zulke communicatieve familieherinneringen zien we ook sporen van actieve pogingen om de publieke herinnering levend te houden. Wie aan het begin van de zeventiende eeuw in Leiden woonde, kon bijvoorbeeld niet om het recente verleden heen. Onmiddellijk na het beleg en ontzet van de stad in 1574 had zich in Leiden een zeer levendige herinneringscultuur ontwikkeld. Dat was al meteen begonnen met het werk van Jan Fruytiers, die aan het eind van het jaar een dramatisch verslag

van het ontzet had gepubliceerd.²⁴ In 1577 was een bewerking van die tekst herdrukt. Al in 1574 was ook besloten om de dag van het ontzet, drie oktober, jaarlijks te herdenken met een dankdag en speciale preken. In 1576 was er een schuttersparade en werden er spiegelgevechten gehouden, en vanaf 1577 kwam er ook een vrijmarkt, die werd omlijst door toneelvoorstellingen.²⁵

Maar de herdenking kreeg ook gestalte in meer tastbare vormen. In de gevel van het stadhuis was al in 1577 een prominente gedenksteen aangebracht, die in 1597 opnieuw werd ingemetseld in de gevel van het nieuwe stadhuis. Ook op de Jeroensbrug over de Vliet kwam een inscriptie die het ontzet memoreerde. In 1587 bestelde het stadsbestuur een enorm wandtapijt dat het ontzet van de stad tot onderwerp had, en in 1612 werd dat gevolgd door een schilderij waarin het ontzet werd vergeleken met de verlossing van de joden uit de handen van Farao.²⁶ Al was Leiden de onbetwiste herinneringskoploper onder de Hollandse en Zeeuwse steden, ook in andere steden liet men zich niet onbetuigd. Ook daar werd de oorlog jaarlijks herdacht. Steden, gewesten en schutterscompagnieën bestelden dure tapijten en schilderijen waarop hun verzet tegen de Spanjaarden werd afgebeeld. In kerkgebouwen herinnerden grote tekstborden aan de oorlog; inscripties op stadhuizen en poorten memoreerden de eigen wapenfeiten en de oorlogsmisdaden van de vijand.²⁷

De boodschap van deze lokale herinneringsculturen was vaak verrassend consistent. In Haarlem werden herinneringen aan het beleg van de stad gekoppeld aan vergelijkingen met de heldenmoed die Haarlemse kruisvaarders aan de dag hadden gelegd tijdens het middeleeuwse beleg van de stad Damiate.²⁸ In de Leidse herinnering speelde honger al snel een centrale rol. De inscripties op het stadhuis en de Jeroensbrug gingen over de honger die er in Leiden was geleden. Rederijkers uit

den lande die in 1578 werden uitgenodigd om het Leids ontzet te komen bezingen, werden er door stadssecretaris Jan van Hout aan herinnerd dat God de ‘trotse pracht’ van de Spanjaarden verslagen had, en ‘den hunger-noot’ had gekeerd tot een ‘menichte van eten’.²⁹ De grootste held van het Leidse ontzet, burgemeester Van der Werf, had de hongerende Leidenaren naar verluidt zijn eigen lichaam te eten aangeboden - zolang ze zich maar niet aan de Spanjaarden zouden overgeven.³⁰ En de speelman die de postduiven leverde waarmee het contact tussen de belegerde stad en de Prins van Oranje werd onderhouden, werd in 1578 beloond met het recht om de naam Van Duivenbode te voeren omdat hij zijn duiven uit de ‘hongerige buycken’ van zijn ‘hoogbejaerde moeder en broederen’ had gespaard. De dappere duiven zelf werden opgezet en kregen een ereplaatsje in het stadhuis.³¹ Twee jaar geleden heeft mijn collega Thera Wijsenbeek overtuigend aangetoond dat de Leidenaren weliswaar bij duizenden stierven tijdens het beleg, maar dat honger daarvan meestal niet de oorzaak zal zijn geweest. Tot de laatste dagen van het beleg was er nog paardenvlees volop, dat, hoewel kennelijk allesbehalve smakelijk, de Leidenaren toch voor de hongerdood zou hebben moeten behoeden. Het hoge dodental was, zo zegt zij, waarschijnlijk te wijten aan een heel andere oorzaak - een pestepidemie.³² Toch kwam de pest in de herinnering nauwelijks voor. Waarom was het juist honger, die zo’n centrale rol ging spelen in het verhaal dat Leiden over het beleg vertelde? Daar zijn drie goede redenen voor te bedenken. In de eerste plaats werd pest over het algemeen beschouwd als een ‘gesel Gods’ - een straf van God voor de zondaren onder Zijn volk.³³ Dat maakte het meteen al onaantrekkelijk om de herinneringscultuur van het beleg rond de pest te centreren. Honger, daarentegen, had de Leidenaren, en vooral ook hun stadsbestuurders, de kans geboden te laten zien wat ze waard

waren. Hoewel er tijdens het beleg hevige ruzies waren geweest in de magistraat, beklemtoonde men nu dat de Leidse stadsbestuurders zich voorbeeldige leiders hadden betoond en het hongerige volk steeds weer hadden weten te motiveren.³⁴ Bovendien kon de honger worden gepaard aan het verhaal over de ‘wonderbaarlijke spijziging’ van de hongerige Leidenaren na het ontzet door het leger van Oranje.³⁵ Al was er op de dag van het ontzet ook kaas uitgedeeld, het was het wittebrood en de haring die op den duur het meest tot de verbeelding spraken - misschien ook omdat tijdgenoten die associeerden met Christus’ vermenigvuldiging van broden en vissen aan het Meer van Galilea, en met de Manna die God aan het volk Israel gezonden had tijdens zijn tocht door de woestijn. Maar bovenal was het hongerverhaal een manier om aspecten van het verleden te vergeten. Leidens keuze voor de Opstand had een flinke aanslag betekend op de stedelijke eenheid. Lang niet iedereen was de zaak van Oranje toegedaan, en de Opstand had bovendien meteen zijn eigen slachtoffers gemaakt. De kerken en kloosters waren door de overheid genaast (de Leidse universiteit dankt zijn Academiegebouw aan zo’n confiscatie), en de katholieke eredienst was verboden. Veel katholieke stadsbestuurders en andere Leidenaren waren de stad ontvlucht - de stad had hun bezittingen verbeurd verklaard.³⁶ In het Leidse hongerverhaal kon deze verdeeldheid echter naar de achtergrond verdwijnen. Alle inwoners van de stad, zo werd benadrukt, waren door voedselgebrek getroffen - iedereen, hoog en laag, katholiek en protestant, had wel honger geleden tijdens het beleg. Het collectieve hongerverhaal kon fungeren als een vorm van hereniging, en vervulde zo een zinnige politieke en sociale functie in de Leidse stadscultuur. Individuele burgers identificeerden zich blijkbaar moeiteloos met deze door de overheid gestuurde kijk op het verleden. In veel Leidse families werd jaarlijks op de dag van het ontzet

gezamenlijk gegeten.³⁷ De familie Schaeck koesterde de hutspotketel die na het ontzet volgens de verhalen was aangetroffen in de verlaten Spaanse schansen.³⁸ Een Leidenaar die als dertienjarige het beleg had meegemaakt liet zestig jaar later geld na om ieder jaar aan de vooravond van het ontzet dertien broden te laten uitdelen aan arme inwoners van het Stevenshof.³⁹ Ook katholieken vereenzelvigden zich al spoedig met dit verhaal. De jonge schilder Otto van Veen, die waarschijnlijk kort na het beleg een scene schilderde waarop de spijziging van de Leidenaren was afgebeeld, was de zoon van een van de katholieke Leidse prominenten die de stad was ontvlucht. Zijn broer Pieter deed in 1615 een kopie van dit schilderij cadeau aan de stad.⁴⁰ Zelfs voor de vele Brabantse en Vlaamse migranten die pas na het beleg in Leiden kwamen wonen, werd identificatie met het hongerverhaal vanzelfsprekend.⁴¹ Het is een perfecte illustratie van Halbwegs' inzicht over 'collectieve herinnering'. Wat individuele Leidenaren zich herinnerden werd niet alleen door henzelf bepaald, maar ook door hun sociale omgeving en door de publieke herinnering. De publieke herinnering werd geschraagd door de communicatieve herinnering, maar die werd op zijn beurt beïnvloed door de herinneringen die in het openbare leven werden uitgedragen. Dat creëerde ook mogelijkheden om het verleden effectief te herschrijven. Zo was burgemeester Van der Werfs rol tijdens het beleg van Leiden feitelijk heel wat minder heroïsch dan hij en zijn familie zich graag herinnerden.⁴² In zijn brieven aan Oranje had commandant Janus Dousa tijdens het beleg juist geklaagd dat Van der Werf en andere magistraten wankelmoedig waren, en na het ontzet werd Van der Werf als burgemeester ontslagen. Maar al na twee jaar keerde hij terug op het pluche. In 1577 bleek Jan Fruytiers bereid om een positief beeld van Van der Werf op te nemen in de tweede druk van zijn verslag van het beleg. Daarin werd voor het eerst gewag

gemaakt van Van der Werfs heroïsche aanbod aan de hongerige Leidenaren. Het verhaal sloot naadloos aan bij de Leidse herinneringspolitiek en Van der Werf werd de belichaming van de verheffende rol die de overheid had gespeeld in het motiveren van de burgerij. Janus Dousa zag deze geschiedvervalsing weliswaar met lede ogen aan, maar slaagde er kennelijk niet in om zijn eigen versie van de gebeurtenissen effectief uit te dragen - die was weinig gewenst.⁴³

Een Nederlandse canon

Nu we hebben gezien hoe actief individuele burgers en hun overheden waren in het herdenken van het oorlogsverleden, heeft het iets merkwaardigs om te ontdekken dat er al in de vroege zeventiende eeuw steeds meer werd geklaagd dat tijdgenoten de oorlog begonnen te vergeten. Zo luidde de anonieme auteur van het succesvolle pamflet *Morgen-wecker* in 1610 de noodklok over het gebrek aan historisch besef onder zijn tijdgenoten

[hoewel] de grouwelijcke wreethede die de Spanjaert hier in Nederland tot onsen en onser vaderen tijden bedreven soodanich sijn dat wij de selfde nimmermeer en behoorden te vergeten, oft geheelick uyt de memorie te stellen, nochtans so siet ende bevint men dat veele menschen met der tijd, ja alle dagen meer ende meer als in eenen diepen slaep der vergetenheydt sijn vallende...⁴⁴

Hij was zeker niet de enige die dat suggereerde. Volgens Jacob Duym konden 'sommighe jonghers niet ... gelooven oft ... onthouden tgheen dat haer ouders, haer vrienden oft haer vaderland wedervaren is'.⁴⁵ In pamfletten werden dan ook 'oude patriotten' en 'oude schippers' ten tonele gevoerd om de vergetelheid te keren.⁴⁶ In het uiterst succesvolle schoolboek *Spiegel der Ieught* werd de *Morgen-wecker* in 1614 bewerkt tot

een dialoog waarin een kind constateert dat hij niet genoeg af weet van de Opstand, en zijn vader vraagt om hem te onderwijzen over de gruwelen uit het verleden.⁴⁷

Toch was het deze auteurs niet alleen te doen om (jongere) tijdgenoten bij te praten over de Opstand. Het ging ze vooral om het overdragen van een heel *ander* verhaal over het oorlogsverleden dan de herinneringen die in een stad als Leiden gecultiveerd werden. Zij vestigden namelijk de aandacht op het verleden van de Nederlanden als geheel. Johannes Gysius betoogde in zijn *Oorsprong en voortgang der Nederlantscher beroerten* (1616) dat de geschiedenis van de Opstand 'bij ons Nederlanders altijd in verscher gedachtenisse' moest blijven. Het kind in de *Spieghel der Ieught* zegt meer te willen weten van het verleden: 'op dat ik geen vreemdeling en blijve in mijn eyghen vaderlant'. De vader stemt meteen toe, want 'onwaardig is hij een Nederlander geboren te zijn ende genoemd te worden, die deze geschiedenissen in het vergeet-boeck stelt'.⁴⁸ In andere woorden: de auteurs propageerden de overdracht van een Nederlandse 'canon' van het verleden, en maakten kennis van deze canon zelfs tot een voorwaarde voor Nederlandschap. De auteurs hadden gelijk dat het aan zo'n nationale canon in de vroege zeventiende eeuw ten enenmale ontbrak. De steden herdachten in de eerste plaats ieder hun eigen heroïsche optreden in de strijd tegen de Spanjaard, maar besteedden weinig aandacht aan het grotere verband waarin hun heldendaden moesten worden geplaatst. De propagandastroom waarin de Opstandelingen hadden uitgelegd dat de Opstand een strijd van alle Nederlanden was, was na de moord op Willem van Oranje snel opgedroogd.⁴⁹ De nieuwe Republiek was geen centraal geleide staat, maar een Unie tussen zeven soevereine gewesten en die Unie zag het kennelijk niet als haar taak om een actieve, gezamenlijke herinneringspolitiek te voeren. Er waren geen landelijke herdenkingsdagen en geen

nationale monumenten. Zelfs Willem van Oranje rustte in de vroege zeventiende eeuw nog in een onooglijk graf. Pas in 1612 werd besloten tot de bouw van het grafmonument in Delft dat we nu zo goed kennen.

Waarom moest er nu zo nodig een meer 'Nederlandse' Opstandscanon komen? Zoals U weet diende de recente opdracht aan de commissie Van Oostrom om een canon van het Nederlandse verleden te definiëren een politiek doel. Ook in de vroege zeventiende eeuw school er achter de plotselinge roep om meer nationaal historisch besef vooral een politieke agenda. Die agenda was echter niet die van de overheid - zelfs intengendeel. De auteurs van de *Morgen-wecker*, de *Spieghel der Ieught* en de vele andere 'korte beschrijvingen' waarin de Spaanse wandaden voor een groot publiek werden samengevat, maakten onderdeel uit van een politieke oppositiebeweging, een pressiegroep die langdurig en luidruchtig lobbyde tegen de gedachte aan een vrede met de Spaanse vijand.

In het eerste decennium van de zeventiende eeuw werd steeds duidelijker dat de Spanjaarden bereid waren om te onderhandelen over een einde van de geldverslindende oorlog tegen de Republiek. Landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt kreeg daar steeds meer oren naar. Maar er waren ook nogal wat partijen die niet veel voelden voor een vrede, of in elk geval niet voor de economische concessies die daarvoor zouden moeten worden gedaan. Bijzonder bezorgd betoonden zich ook de Brabantse en Vlaamse protestanten die na 1585 in ballingschap waren gegaan in de Republiek. In een vredesverdrag zou de Republiek immers moeten accepteren dat het protestantisme in de Zuidelijke Nederlanden definitief verboden zou blijven. De hoop op terugkeer naar hun geboortegrond zou daarmee voorgoed zijn verkeken. In de tientallen pamfletten die tegen de vredesvoorstellen werden gericht, gebruikten de auteurs vooral historische

argumenten om hun boodschap kracht bij te zetten. De ‘geschiedenis leerde’, zo zei de ene auteur na de andere, dat de Spanjaarden niet konden worden vertrouwd; ze hadden maar één doel, en dat was de Nederlanders tot slavernij te brengen. Om dat te bewijzen riepen ze gruwelijke episodes uit het Opstandsverhaal in herinnering - de godsdienstvervolgingen, het optreden van Alva, de executie van de graven van Egmond en Hoorne, de moord in Naarden, de Spaanse furie in Antwerpen, en de moord op Willem van Oranje passeerden steeds opnieuw de revue. De uiterst complexe gebeurtenissen van de Opstand werden zo vervat in een aantal schokkende, herkenbare scènes waarin de Nederlanders zich geconfronteerd hadden gezien met wat nu stevast de tirannie van de Spanjaarden werd genoemd - een ‘canon’.⁵⁰

Een opvallend groot deel van de auteurs van deze teksten was van oorsprong Brabander of Vlaming. Dat gold bijvoorbeeld voor de Leuenaar Jacob Duym, die al in 1606 opriep tot het ‘gedencken’ van de oorlog, omdat dit zijn tijdgenoten kon leren dat een ‘goeden krijgh’ boven een ‘valschen peijs’ was te verkiezen. De auteur van de *Morgen-wecker* was de van oorsprong Vlaamse predikant Willem Baudartius. Johannes Gysius, die een invloedrijke populaire geschiedenis van de Opstand schreef, was afkomstig uit Ostende. Zoals we hebben gezien hadden de ballingen een gevestigd belang bij voortzetting van de oorlog - ze hoopten nog steeds op terugkeer. Maar het lag ook om andere redenen voor de hand dat juist zij de oorlog vooral concipieerden als een Nederlandse zaak. Niet alleen herinnerden ze de Noorderlingen er daarmee aan dat deze nog steeds ‘landgenoten’ waren van mensen in de Zuidelijke Nederlanden, het was ook voor henzelf relevant om zich als Nederlanders te manifesteren. Hun positie in de Republiek was namelijk niet eenvoudig. Burgerschap was geen recht maar een voorrecht, en niemand vond dat gevluchte Zuiderlingen

automatisch recht hadden op dezelfde privileges als autochtone Hollanders en Zeeuwen.⁵¹ Door nadrukkelijk aan het gedeelde Nederlandse slachtofferschap in de Opstand te refereren, deden de ballingen ook een poging om zichzelf in hun gastland te verankeren.

De tegenstanders van de vrede kregen gedeeltelijk hun zin. De onderhandelingen leidden uiteindelijk slechts tot een Bestand, dat in 1609 inging en twaalf jaar zou duren. Maar interessant genoeg verloor het oorlogsverleden daarmee niet aan actualiteit. De tegenstanders van de vrede betoogden dat de Nederlanders zich juist nu niet in slaap moesten laten sussen. Bovendien kreeg de Opstandscanon ook een steeds pregnantere binnenlandse betekenis. In 1610 brak er een theologisch conflict uit in de gereformeerde kerk, dat al snel ook politieke trekken kreeg. De ‘remonstrantse’ partij in de kerk vroeg steun van de Hollandse regenten en vooral van de Hollandse landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt, de architect van het Bestand. De zogenaamde ‘contraremonstranten’ zochten juist steun bij stadhouder Maurits van Nassau, die steeds een tegenstander van de vredesvoorstellen was geweest. In de heftige media-oorlog over het conflict in de kerk kregen politieke dimensies dan ook steeds meer aandacht. Geleidelijk begon de contraremonstrantse partij, waarbinnen ook de meeste van de ballingen te vinden waren, Oldenbarnevelt van Spaansgezindheid te betichten. ‘Waer meent ghij dat dit ten letsten heen wil? Kan het wel elders heen als naer Spangjen?’, zo vroeg een contraremonstrantse patriot en ‘lief-hebber onses Vaderlands’ zich af:

onsen staet wert gerenverseert, onse hecken omgehangen, Men leyt de fundamenten vande Spaensche regeringhe, welke sijn autoriteyt, heerschappije, macht om te heerschen over de consciencien der menschen, om te regeren na welgevallen als absolute dominateurs...⁵²

De stadhouder, daarentegen, werd door de contraremonstranten juist naar voren geschoven als de ware zoon van zijn vader, en de behoeder van de verworvenheden van de Opstand. De ‘Nederlandse’ Opstandscanon kreeg daardoor een grote rol in het publieke debat - en behield die ook nadat Oldenbarnevelt in 1618 door Maurits en de contraremonstranten definitief buitenspel werd gezet en de discussies over oorlog en vrede werden hervat.

Cultuurgoed

Door al deze gebeurtenissen werd de ‘Nederlandse’ Opstandscanon gevestigd cultuurgoed. Anti-Spaanse teksten als de *Morgen-wecker* en vooral de *Spieghel der Ieught* bleven enorm populair - de *Spieghel* werd tot 1670 twintig maal herdrukt en kreeg een grote status. De Franse vertaler van de tekst noemde die een ‘catechismus van de staat’, en in 1632 beweerde een andere bewonderaar van het boek dat het een van de ‘alghemene goed patriots ampten’ was om dergelijke kennis over te dragen.⁵³ De populariteit van de thematiek bleef echter niet beperkt tot de kring van gereformeerde propagandisten van oorlog en Oranje. Onder remonstranten ontwikkelde zich bijvoorbeeld een alternatieve versie van de canon, die beklemtoonde dat ‘gewetensdwang’ in strijd was met de vrijheid waarvoor men in het verleden had gevochten. In een anti-stadhouderlijk pamflet werd Willem II in 1650 vergeleken met de hertog van Alva.⁵⁴

Ook steden en gewesten associeerden zichzelf nu vaker met het grote verhaal van de Opstand. De geschiedschrijver Pieter Christiaens Bor, die op eigen houtje was begonnen aan zijn magistrale geschiedwerk over de Opstand, kreeg al in 1602 een jaargeld uit Utrecht en genoot vanaf 1616 ook in Holland een officiële status als geschiedschrijver. Stadsbesturen bestelden portretreksen van alle Oranjes⁵⁵; het grafmonument van Willem

van Oranje dat in 1621 werd voltooid, werd een ‘herinneringsplaats’ eerste klasse. Zijn tegenhanger, de hertog van Alva, groeide intussen uit tot een alomtegenwoordig symbool van de Spaanse vijand. We kennen twintig schilderijen van de ‘tirannie van Alva’, die voor zover ze zijn te dateren, allen van na 1618 lijken te stammen. Ook de landelijke overheid associeerde zich nu met dit onderwerp; de Staten Generaal bestelden 22 exemplaren van een nieuwe prent over Alva’s tirannie.⁵⁶ In een Amsterdamse ‘speeltuyn’, het zeventiende-eeuwse equivalent van ons pretpark, kon ook het bredere publiek zich intussen vergapen aan een voorstelling van Alva’s regime.⁵⁷ Of ook Neeltje in die speeltuyn was geweest, zullen we nooit weten. Maar het was dus niet zo verwonderlijk dat ze over de tirannie van Alva had gehoord. Veel scholing had ze vast niet gehad, maar er was een gereede kans dat de dominee er wel eens over sprak in zijn preken, ze kende misschien wel de *Spieghel der Ieught* of de geuzenliederen, die nog steeds werden gezongen. De Nederlandse Opstandscanon was in 1672 bovendien opnieuw zeer actueel geworden. Sinds de dood van stadhouder Willem II in 1650 hadden de meeste gewesten van de Republiek het zonder stadhouder gedaan - Willem II had zich niet populair gemaakt, en had bovendien alleen een postuum geboren zoontje nagelaten. ‘Staatsgezinde’ regenten namen principieel stelling tegen het stadhouderschap, dat huns inziens zou uitmonden in een monarchie. Voor de aanhangers van de Oranjes daarentegen waren het juist de historische verdiensten van de stadhouders, te beginnen met Willem van Oranje, die aantoonde dat de Republiek zijn stadhouders bitter nodig had. Toen de Republiek in 1672, precies een eeuw na de inname van Den Briel, door Frankrijk en Engeland tegelijk werd aangevallen, kregen zij hun zin. Dat de verheffing van Willem III tot stadhouder door de agitatie van opstandige burgers werd bewerkstelligd, kon ook met een beroep op

de Opstand worden gerechtvaardigd; in 1572, zo zeiden pamfletschrijvers, was het immers de burgerij geweest die een keuze voor de Prins en de vrijheid had afgedwongen.⁵⁸ Neeltje was dus zeker niet de enige die nog in 1672 teruggedacht aan de Opstand. Niet alleen werden de Fransen veelvuldig met de Spanjaarden vergeleken, en Willem III met Willem de Zwijger, maar ook trokken sommigen nu de parallel tussen de hertog van Alva en de staatsgezinde raadpensionaris Johan de Witt. Zo gebruikte een Dordts pamflet uit 1672 het Latijnse woord *albus* - wit - om een weinig flatterende vergelijking te trekken tussen het optreden van Alva en de 'albanische' praktijken van de raadpensionaris en zijn broer.⁵⁹ De 'nationale' canon van de Opstand was de uitvinding van een boze pressiegroep, maar was intussen uitgegroeid tot een constante factor in de politieke cultuur van de Republiek.

Toch werd het Opstandsverleden zeker niet alleen voor politieke doelen aangewend. Er ontstond in de loop van de zeventiende eeuw ook steeds meer behoefte om het oorlogsverleden te dramatiseren en te personaliseren. In toneelstukken kregen helden en heldinnen uit de Opstandsjaren als Kenau Simonsdochter Hasselaar en burgemeester Van der Werf van Leiden een steeds grotere rol.⁶⁰ Er kwamen ook helden en heldinnen bij; naast de Haarlemse Kenau werden Trijn van Leemput uit Utrecht en Trijn Rembrands uit Alkmaar in het midden van de zeventiende eeuw opeens naar voren geschoven als heldinnen van even groot kaliber.⁶¹ Maar ook namen als die van Pieter Aartz uit Naarden, die zijn pas bevallen vrouw maar ternauwernood van de dood had gered, en de Alkmaarse timmerman Van der Meij, die listig boodschappen van het stadsbestuur had verborgen in zijn polsstok, bereikten nu de drukpers.⁶²

De verschijning van deze helden en heldinnen was enerzijds een aanwijzing voor de aanhoudende vitaliteit van de communi-

catieve herinnering aan de Opstand. Dat de namen en daden van deze helden en heldinnen waren overgeleverd was namelijk vooral aan dat proces te danken. Communicatieve herinnering werd niet alleen mondeling overgedragen maar werd ook op papier gezet. Al tijdens de Opstandsjaren had menigeen aantekeningen gemaakt over de lopende gebeurtenissen - anderen schreven later hun herinneringen op. Deze manuscripten werden niet gedrukt, maar wel gekopieerd en circuleerden in een verrassend uitgebreide kring van lokale geschiedschrijvers, predikanten en andere auteurs. Op deze manier kwamen ze terecht in de lokale en vervolgens ook in de bredere publieke herinnering.

Maar de belangstelling voor helden en heldinnen wijst er misschien ook op dat het proces van communicatieve herinnering op zijn eind begon te lopen. Naarmate de Opstand langer geleden was, en er steeds minder mensen waren die er uit de eerste hand van wisten, werd het kennelijk aantrekkelijker om individuele oorlogsverhalen te presenteren als een soort van 'venster' op het verleden - ongeveer zoals de figuur van Anne Frank wordt gebruikt als een venster op de Shoah. De helden en heldinnen werden tegelijkertijd steeds minder 'historisch'. Ze werden nu voorgesteld als de belichaming van deugden, ongeveer zoals men Bijbelse figuren en klassieke helden kon gebruiken. In de achttiende eeuw zou dit proces zich verder versnellen. Zo werd de Opstand in toenemende mate een 'decor' voor steeds wisselende boodschappen. In dat decor zouden na 1750 nog veel nieuwe drama's worden gesitueerd. In de patriottentijd en het koninkrijk werden nieuwe noties van het vaderland en het Nederlandschap steeds weer ingekaderd in het grote verhaal van de strijd tegen de Spaanse tirannie.⁶³ Nog tijdens de Duitse Bezetting zou daarop veelvuldig worden teruggegrepen. Het decor zelf, naar ontwerp uit de Gouden Eeuw, bleef echter goeddeels ongewijzigd.

Dynamiek

Het is tijd voor voorlopige conclusies. Herinnering was ook in de zeventiende eeuw een dynamisch proces. De Opstand had diep ingegrepen in het leven van de inwoners van de Nederlanden en het oorlogsverleden bleef nog lang onderwerp van gesprek. Vooral voor de nakomelingen van ballingen en martelaren waren herinneringen aan vervolging en geweld bepalend voor het denken over de eigen identiteit, maar oorlogsverhalen werden ook in veel andere families en groepen nog generaties lang doorgegeven. Zowel de inhoud als de 'zingeving' van die herinnering was voortdurend in beweging. Deze dynamiek werd deels bepaald door de interactie met de publieke herinneringen aan de Opstand. De Republiek was weliswaar geen centraal geleide natiestaat, maar er ontwikkelden zich toch allerlei vormen van herinneringspolitiek - bovendien kon het oorlogsverleden gaan fungeren als een ijkpunt voor correct politiek en moreel handelen. Verwijzingen naar het verleden konden echter maar ten dele door de overheid worden gecontroleerd - de manier waarop een Nederlandse Opstandscanon ontstond is daarvoor tekenend. Het ontbrak in de zeventiende eeuw weliswaar aan moderne massamedia, maar dat neemt niet weg dat de overdracht van kennis over het verleden via een breed scala aan media plaatsvond, en verrassend effectief was. Het was vooral dit veelvormige medialandschap, waarin de Opstand nog steeds voor zoveel verschillende politieke en persoonlijke doelen kon worden aangewend, dat verklaart waarom Neeltje Luijkis, een eeuw na het begin van de Opstand in Holland en Zeeland, een beeld had van de hertog van Alva en zijn regime. Toch is er nog maar een tipje van de sluier opgelicht. Er zijn veel meer, en veel moeilijker vragen te stellen over het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw dan ik hier vandaag heb gedaan.

Ik heb niets gezegd over de Opstandsherinneringen in de Zuidelijke Nederlanden. In het Zuiden koesterde men een hele andere canon van het oorlogsverleden dan in de Republiek. Ook daarover weten we nog weinig, en zeker te weinig om te bepalen wat die conflicterende herinneringsculturen bijdroegen aan het uiteengroeien van de Noordelijke en Zuidelijke gewesten.⁶⁴ Ik heb hier vandaag ook niet gesproken over de religieuze dimensies van herinnering, of over contra-herinneringen onder minderheden als de katholieken, die in de Republiek tot tweederangsburgers waren geworden. Ik heb U bovendien een erg Hollands verhaal verteld - hoe het elders in de Republiek zat is nog een open vraag. Er is ten slotte nog veel te doen voordat het zover is dat we preciezer kunnen zeggen of, en hoe, vroegmoderne herinneringspraktijken en culturen nu eigenlijk verschilden van die in de moderne tijd. Dankzij een grote VICI-subsidie van NWO zal ik mij, samen met een team onderzoekers, de komende vijf jaar met deze vragen kunnen gaan bezighouden.⁶⁵ Dat zal ongetwijfeld leiden tot de transformatie van de ideeën die ik hier vandaag heb aangedragen, en nieuwe vragen en gezichtspunten oproepen. Hopelijk kijkt ons team over vijf jaar op deze rede terug als een eerste impressie van een onderwerp waaraan we dan ten volle recht kunnen doen.

Aan het einde van mijn rede gekomen, wil ik hier graag een woord van dank uitspreken, in de eerste plaats aan allen die de instelling van deze leerstoel mogelijk hebben gemaakt, en in het bijzonder aan het bestuur en de curatoren van de stichting Legatum Perizonianum voor het in mij gestelde vertrouwen. Ik ben ook blij om onder U zovelen te zien van diegenen van wie ik het vak geleerd heb: mijn docenten en promotores aan de UvA en het Warburg Institute, en mijn oud-collega's in het Verenigd Koninkrijk. Ik ben U dankbaar voor Uw adviezen,

steun en kritiek. Sinds 2005 heb ik het voorrecht samen te werken met een inspirerende groep Leidse collega's in het Instituut voor Geschiedenis, en in het bijzonder bij de sectie vaderlandse geschiedenis. Dankzij U allen heb ik mij vanaf de eerste dag in Leiden thuis gevoeld, en ik verheug mij op nog vele jaren van hechte samenwerking, gepeperde discussies en veel gezelligheid. Dames en heren studenten, de universiteit biedt U onderzoeksgestuurd onderwijs, en krijgt daar veel voor terug. De afgelopen maanden heb ik ondervonden hoe vruchtbaar het is om samen met U aan een lopend onderzoeksproject te kunnen werken. Een aantal van U heeft vandaag iets van de ideeën teruggehoord die tijdens onze discussies zijn geboren.⁶⁶ Ik ben U dankbaar voor Uw enthousiasme en Uw meedenken. Lieve ouders, lieve Jop: ik herleid mijn plezier in lezen en schrijven, denken en discussiëren, tot de vele gesprekken aan onze Haarlemse keukentafel. Dat dit plezier mij uiteindelijk tot dit spreekgestoelte heeft gebracht is vooral te danken aan de belangstelling, de steun en het rotsvast vertrouwen dat jullie, Marijke en Pram mij altijd hebben geschonken.

Ik heb gezegd.

Noten

- * Ik dank Bart van der Boom en Marika Keblusek voor hun nuttige commentaar op eerdere versies van deze rede.
- 1 Neeltje Luijkis aan haar man Luijkis Janse, 28 mei 1672, National Archives, Kew, Londen HCA 30-652-2. Ik ben veel dank verschuldigd aan Judith Brouwer, die mij op deze brief attent maakte en foto's ter beschikking stelde.
- 2 Dit is merkwaardig gezien de uitgebreide studies naar de demografische impact van de Dertigjarige Oorlog en de Engelse Burgeroorlog, zie voor een vergelijkend overzicht Quentin Outram, 'The demographic impact of early modern warfare', *Social science history* 26 (2002) 245-272. Over het Nederlandse platteland wel Myron Gutmann, *War and rural life in the early modern Low Countries* (Assen 1980); Leo Adriaenssen, *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlines in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2007).
- 3 Dit is een conservatieve schatting. Alleen al het aantal Nederlandse vluchtelingen in de protestantse centra in Duitsland en Engeland groeide tussen 1560 en 1570 met 20.000. Zie Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt* (Harmondsworth 1977) 119. Volgens Jan Briels, *De Zuid-Nederlandse immigratie in de Republiek* (Sint Niklaas 1985) vertrokken in totaal 150.000 mensen uit het Zuiden naar de Republiek. Dat cijfer is volgens sommigen te hoog, maar Briels baseerde zijn cijfers vooral op protestantse vluchtelingen uit de steden. De vluchtelingenstroom op het platteland was echter ook enorm, zie Gutmann, *War and rural life* en Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*. Daarnaast waren er ook veel katholieke vluchtelingen. Van Nierop schat dat er in 1572-3 tweemaal zoveel mensen de vlucht namen voor de geuzen als voor Alva. Zie Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999) 196. Een andere katholieke vluchtelingengolf, ditmaal uit de Calvinistische Republieken in Vlaanderen en Brabant, kwam op gang tussen 1577-1585. Precieze aantallen zijn onbekend, maar van de 8000 mensen die Antwerpen in de vroege jaren tachtig ontvluchtten behoorde waarschijnlijk een flink aantal tot deze categorie. Zie Alfons K.L. Thijs, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk. Antwerpen en de contrareformatie* (Turnhout 1990) 27-28.

- 4 Jan Romein, 'Spiegel Historiae van de Tachtigjarige oorlog', in *De Tachtigjarige oorlog*, red. J. Presser (Amsterdam 1941) 1-31; A.E.M. Janssen, 'A Trias Historica on the Revolt of the Netherlands. Emmanuel van Meteren, Pieter Bor and Everhard van Reyd as exponents of contemporary historiography' in *Clio's Mirror. Historiography in Britain and the Netherlands*, red. A.C. Duke en C.A. Tamse (Zutphen 1985) 9-30; *Willem van Oranje in de historie, 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving*, red. E.O.G. Haitsma Mulier en A.E.M. Janssen (Utrecht 1984); F.G. Scheelings, 'De geschiedschrijving en de beeldvorming over de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden (16^e-18^e eeuw)', in 1585. *Op gescheiden wegen*, red. J. Craeybeckx et al. (Leuven 1988) 151-179; B.A. Vermaseren, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving in de 16^e en 17^e eeuw over de Opstand* (Leeuwarden 1941; herdruk 1981).
- 5 Bijvoorbeeld door Simon Schama, *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the golden age* (London 1987) 51-125.
- 6 Voor overzichten van deze ontwikkelingen bijvoorbeeld James Fentress en Chris Wickham, *Social memory* (Oxford 1992); Jeffrey K. Olick en Joyce Robbins, 'Social memory studies. From 'collective memory' to the historical sociology of mnemonic practices', *Annual review of sociology* 24 (1998) 105-140; Astrid Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen* (Stuttgart en Weimar 2005); Jay Winter, *Remembering war. The Great War between memory and history in the twentieth century* (New Haven 2006) 2-51 en *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook*, red. Astrid Erll en Ansgar Nünning (Berlijn 2008) Zie voor een kritische visie op de 'memory boom' Kerwin Lee Klein, 'On the emergence of "memory" in historical discourse', *Representations* 69 (2000) 127-150.
- 7 Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire* (Parijs 1925); Frederic C. Bartlett, *Remembering. A study in experimental and social psychology* (Cambridge 1932) en zie ook G. Wolters, *Het geheugen. Herinneren en vergeten* (Amsterdam 1998) 61-62 en Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*, 14-18.
- 8 Bijv. Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (1983; tweede herziene druk Londen 1991); *The invention of tradition*, red. Eric Hobsbawm en Terence Ranger (Cambridge 1983); *Les lieux de mémoire*, red. Pierre Nora, 7 delen (Parijs 1984-1992).
- 9 Dominick LaCapra, *Representing the Holocaust. History, theory, trauma* (Ithaca NY 1994)
- 10 Zie voor een zeer kritische analyse van deze ontwikkeling bijv. Wulf Kansteiner, 'Genealogy of a category mistake. A critical intellectual history of the cultural trauma metaphor', *Rethinking history* 8 (2004) 193-221.
- 11 De term is van Eric R. Wolf, *Europe and the People without History* (Berkeley 1982). Een goed overzicht in Fentress en Wickham, *Social memory*.
- 12 Bijvoorbeeld samengevat in Jan Assmann, 'Communicative and cultural memory' in *Cultural memory studies*, red. Erll and Nünning, 109-18 and Aleida Assmann, 'Memory, individual and collective' in *The Oxford handbook of contextual political analysis*, red. Robert E. Goodin en Charles Tilly (Oxford 2006) 210-224.
- 13 Zie Nora's inleiding bij zijn *Les lieux de mémoire*, deel 1; Anderson, *Imagined communities*, 187-206; Olick en Robbins, 'Social memory studies', 112-122.
- 14 Alastair Duke, 'From King and Country to King or Country? Loyalty and treason in the Revolt of the Netherlands' in zijn, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen 1990) 175-198; M.E.H.N. Mout, 'Van arm vaderland tot eendrachtige republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 345-365; K.W. Swart, 'The Black Legend during the Eighty Years war' in *Some political mythologies. Papers delivered to the 5th Anglo-Dutch conference*, red. J.S. Bromley and E.H. Kossmann, *Britain and the Netherlands* 5 (Den Haag 1975) 36-57.
- 15 J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand, 1555-1580* (Amsterdam 1994) bijz. 64-88, 131-144.
- 16 Van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier*.
- 17 Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*.
- 18 Judith Pollmann, *Religious choice in the Dutch Republic. The reformation of Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Manchester 1999) 161.
- 19 Geert Janssen, *Creaturen van de macht. Cliëntelisme bij Willem*

- Frederik van Nassau, dissertatie Leiden (2005) 71.
- 20 J.C. Breen, *Pieter Corneliszoon Hooft als schrijver der Nederlandsche historiën* (Amsterdam 1894) 92.
- 21 Van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier*, 251.
- 22 Pollmann, *Religious choice in the Dutch Republic*, 25, 36.
De gedichten in UB Utrecht Ms. 836, Farrago poematum juvenilium, fols. 36r, 45r, 49v-50r.
- 23 Els Kloek, 'Het huwelijk van Magdalena Moons (1541-1613) met Francisco Valdez (gest. 1581?)' in *Uit diverse bronnen gelicht: opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftienvestigste verjaardag* red. E. Dijkhof en M. van Gent (Den Haag 2007) 229-243.
- 24 *Corte beschrijvinghe vande strenghe belegeringhe ende wonderbaerlicke verlossinghe der Stadt Leyden in Hollandt die nu anno MDLXXXIII in Mayo van Baldeo deur des grooten commandeurs Loys de Requesense bevel om der religien ende haerder vaderlandtscher vrijheyts wille belegert wert, ende deur den doorluchtigen prince van Orangien op den derde octobris wonderbaerlicken gespijsighet ender verlosset, met de meeste omstandichheyden soo inne als buyten de stadt geschiedt* (Delft 1574).
- 25 J. van Vloten, *Leidens belegering en ontzet in 1573 en 1574* (Leiden 1853) 216-220; *Leiden, eeuwig feest*, red. Ingrid L. Moerman en R.C.J. van Maanen (Leiden 1986) 18-22.
- 26 Marike Hoogduin-Berkhout, "'Op de geluckige regeeringe van Leiden". Geschilderde voorstellingen in het Leidse stadhuis 1575-1700' in *Beelden van Leiden. Zelfbeeld en representatie van een Hollandse stad in de vroegmoderne tijd, 1550-1800*, red. Juliette Roding, A. Agnes Sneller en Boukje Thijs, themanummer van *De zeventiende eeuw* 22 (2006) 59-106.
- 27 Zie bijvoorbeeld Roelof van Gelder, 'De oorlog in beeld' in *Republiek tussen vorsten. Orange, opstand, vrijheid, geloof*, red. F. Wieringa (Zutphen 1984) 141-160; Kees Komen, *Alkmaarse gevelstenen en ornamenten* (Midwoud 2004) 25, 61, 75; Mia M. Mochizuki, 'The quandary of the Dutch Reformed church masters' in *The Low Countries as a crossroads of religious belief*, red. Arie-Jan Gelderblom, Jan L. de Jong en Marc van Vaek (Leiden en Boston 2004) 141-163.
- 28 Overigens is hierover wel discussie. Zie Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* (Den Haag 1989) 128-131; Henk van Nierop, 'How to honour one's city. Samuel Ampzing's vision of the history of Haarlem', *Theoretische geschiedenis* 20 (1993) 168-282; Willem Frijhoff, 'Damiette appropriée. La mémoire de croisade, instrument de concorde civique (Haarlem, XVIe-XVIIIe siècle)', *Revue du Nord* 88 (2006) 7-42.
- 29 [Jan van Hout], *Feest der verlossinghe, ende iaermarkt der Stadt Leyden, die in desen iaere, aldaer gehouden sal werden: den eersten octobri ende naervolgende dagen, totten tienden toe, den zelve mede gerekent* (Leiden 1578), red. Johan Koppenol, <http://www.dbnl.org/tekst/hout001rede02/index.htm>.
- 30 Jori Zijlmans, 'Pieter Adriaensz van der Werf. Held van Leiden' in *Heiligen of helden. Opstellen voor Willem Frijhoff*, red. Joris van Eijnatten, Fred van Lieburg en Hans de Waardt (Amsterdam 2007) 130-143.
- 31 J. Roemer, *Het vijfde halve eeuwfeest over het ontzet der stad Leijden in den jaren 1574. Plegtig gevierd den 3en en 4en October 1824* (Leiden 1824) 170-178.
- 32 Thera Wijsenbeek, *Honger*, 3 Oktoberlezing (Den Haag 2006).
- 33 Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late Middeleeuwen* (Bergen 1988) 110-131.
- 34 Zoals al werd opgemerkt door Fruin, in *De oude verhalen over het beleg en ontzet van Leiden*, red. R. Fruin, J.E.H. Hooft van Iddekinge en W.J.C. Rammelman Elsevier (Den Haag 1874) 11-13. De tweede editie van Fruytiers verslag bevatte o.a. andere een passage waarin de burgemeesters de bevolking aanmoedigen: 'siet borgers daer achter die eene schansse is nu het broot. Wat dunckt U sullen wijt daer laten ende van hunger smooeren' waarbij Dousa aanmerkte 'nunquam factum', aldaar 43 en 50.
- 35 Fruytiers gebruikte deze term in de titel van zijn 'corte beschrijvinghe'
- 36 Louis Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden*. 3 Oktoberlezing (Den Haag, 2003).
- 37 [Paschier de Fijne], *Den ouden Leytschen patroon ofte derden octobers bancket, waer in kortelijck en waerachtelijck wort voorgeset*

- de stercke belegeringhe der stad, de groote benautheyt der borgeren, ende de wonderbare wercken Godes betoont in 't ontsetten vande stad Leyden geschiet inden jaere onses Heeren 1574, op den 3. october, wesende sondagh 's morgens ([Leiden] 1630); H.J. de Graaf, 'De Leidsche hutspot', *Leids jaarboekje* 21 (1927-1928) 65-75, aldaar 66.
- 38 De Graaf, 'Leidsche hutspot', 65-66.
- 39 R.C.J van Maanen, 'Tien eeuwen Leiden, Leienaars en hun feesten', in *Hutspot, haring en wittebrood. Tien eeuwen Leiden en de Leienaars*, red. D.E.H. de Boer, 23 delen (Leiden 1981-2) deel 1, 16.
- 40 R.E.O. Ekkart, 'Het gezin van Cornelis van Veen', *Leids jaarboekje* 66 (1974) 95-105; Hoogduin-Berkhout, "'Op de geluckige regeeringe'", 80-81.
- 41 Zie bijvoorbeeld Jacob Duym, *Een Ghedenck-boeck, het welck, ons leert aen al het quat en den grooten moetwil van de Spaingnaerden en haren aenhanck ons aenghedaen te ghedencken, ende de groote liefde ende trou vanden princen uyt den huuse van Nassau, aen ons betoont, eeuwelick te onthouden. Speel-wijs in dicht ghestelt* (Leiden, 1606); [De Fijne], *Den ouden Leytschen patroon*; Jacob van Zevecote, *Beleg van Leyden. Trevr-spel* (Leiden 1626).
- 42 Zijlmans, 'Pieter Adriaensz van der Werf'. Zie ook Marijke Meijer Drees, 'Burgemeester van der Werf als vaderlandse toneelheld. Een politieke autoriteit in belegeringsdrama's', *De zeventiende eeuw* 8 (1992) 167-176.
- 43 Janus Dousa, *Nova poemata, quorum catalogum altera ab hac pagina indicabit. Item Hadriani Iunij Carminum Lugdunensium Sylua* (Leiden 1575). Zie hierover ook Fruins inleiding in *Oude verhalen*.
- 44 [Willem Baudartius], *Morgen-wecker der vrije Nederlantsche provincien* (Danzig 1610) 2.
- 45 Zie bijvoorbeeld de opdracht aan Maurits in Duym, *Een Ghedenck-boeck*, en de voorrede in [Johannes Gysius], *Oorsprong en voortgang der Neder-landscher beroerten ende ellendicheden. Waerin vertoont worden, de voornaemste tyrannijen, moorderijen, ende andere onmenshelijcke wreetheden, die onder het ghebiedt van Philips II ... door zijne stad-houders in 't werck ghestelt zijn, ghedyurende dese Nederlantsche troublen ende oorlogen* ([Leiden] 1616).
- 46 *Dees wonder-maer end' prophesije wis, door 's geests gesicht gebooren is, eens patriot- out end' bedaecht* (s.l. 1608); *Ghetrouwen raet ende goede waerschouwinghe eens ouden ervaren schippers aen alle vroomen matroosen ende trouwe liefhebbers der vereenichde Provincien* (s.l. 1608).
- 47 *Spiegel der ievght ofte korte kronijk der Nederlandse geschiedenissen..geduerende deze veertigh-jarighe oorloge* (Amsterdam 1614).
- 48 [Gysius], *Oorsprong*, ii; *Spiegel der ievght*, fols. A2v-A3r.
- 49 Zie over natiebesef tijdens en na de heroïsche fase van de Opstand: Simon Groenveld, 'Natie' en 'patria' bij zestiende-eeuwse Nederlanders' in *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, red. N.C.F. van Sas (Amsterdam 1999) 55-82.
- 50 Mooie voorbeelden zijn bijvoorbeeld Jacobus Viverius, *Den spiegel van de Spaensche tyrannie, waer by ghevoegt is eene vreughdige vieringhe over het veroveren van de stede Rijnberck. Waer in verhaelt wordt den onderganch vande Spaensche Tyrannie of bloedt-dorst* (Amsterdam 1601). *Waerachtigh ende cort verhael vande groote ambitie ende wreede tyrannijs des conings van Hispaengien Philips den tweede van dier namen* (s.l. 1608); I.S. Kolm, *Nederlants treur-spel inhoudende den oorspronck der Nederlandsche beroerten, 't scheyden der ed'len, 't sterven der graven van Egmont, Hoorn ende der Batenborgers* (Amsterdam 1616). Voor een analyse van de pamfletliteratuur tegen de vrede zie Ronnie Kaper, *Pamfletten over oorlog of vrede. Reakties van tijdgenoten op de vredesonderhandelingen van 1607-1609*, Werkschrift Historisch Seminarium 15 (Amsterdam 1980); voor deze thematiek in de beeldende kunst bijvoorbeeld Martina Długaiczky, *Der Waffenstillstand als Medienereignis. Politische Bildpropaganda in den Niederlanden* (Münster 2005) 129-143.
- 51 Groenveld, 'Natie' en 'patria', 75-79.
- 52 *Nootwendigh ende levendigh discours van eenighe getrouwe patriotten ende lief-hebbers onses Vaderlands over onsen droevigen ende periculeusen Staet* (s.l. 1618) 18; A.Th.van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974) 290-291.
- 53 J.C. Breen, 'Gereformeerde populaire historiografie in de zeventiende en achttiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 37 (1922)

- herdrukt in *Mythe en werkelijkheid. Drie eeuwen vaderlandse geschiedbeoefening, 1600-1900*, red. J.A.L. Lancée (Utrecht 1979) 40-67, aldaar 51-54.
- 54 Judith Pollmann, *Herinneren, herdenken, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw*, 3 Oktoberlezing (Leiden 2008); Clazina Dingemans, *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)* (Hilversum 2008) 144-147.
- 55 Marloes Huiskamp, 'De tachtigjarige oorlog en de Vrede van Munster in de decoratie van zestiende- en zeventiende eeuwse stadhuizen. Een verkenning' *De zeventiende eeuw*, 13 (1997) 335-347, aldaar 340-342.
- 56 Andrew Sawyer, 'The tyranny of Alva, The creation and development of a Dutch patriotic image', *De zeventiende eeuw* 19 (2003) 181-207.
- 57 N. de Roever, "'Het Nieuwe Doolhof"' in de Oranjepot', *Oud-Holland* 6 (1886) 103-112.
- 58 Jill Stern, 'The rhetoric of popular Orangism, 1650-1672', *Historical research* 77 (2004) 202-224, aldaar 212, 214.
- 59 *Duc d'Albaas, en Alby Dordregtenses heerschappyyen vernietigt, ende uitgeroeydt, door Wilhem de Eerste, prince van Orangien, &c. H.L.M. ende de neergedrukte borgerye en gemeente van Hollandt, Zeelandt, ende West-Vrieslandt, aen den doorluchtigen, hoogheboorne vorst Wilhem Henrick den III. prince van Orangien, gouverneur ende stadthouder van Hollandt, Zeelandt, ende West-Vrieslandt* (s.l. [1672]).
- 60 Deze trend is ook al signaleerd in Meijer Drees, 'Burgemeester Van der Werf als vaderlandse toneelheld' en Marijke Meijer Drees, 'Vaderlandse heldinnen in belegeringstoneelstukken' in *Van den Toorn-nummer*, red. W.P. Gerritsen et al. Speciaal nummer van *De Nieuwe Taalgids* 85 (1993) 71-82.
- 61 Trijn van Leemput verscheen voor het eerst in Johan van Beverwijck, *Van de wtmentheydt des vrouwelicken geslachts* (Dordrecht 1643) boek III, 49-50. Zie ook Marja Volbeda, 'Voornen, Trijn' in *Digitaal vrouwenlexicon van Nederland*, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/trijnvanleemput> [8/03/2007]. Over Trijn Rembrands zie Els Kloek, 'Rembrands, Trijn' in *Digitaal vrouwenlexicon van Nederland*, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/TrijnRembrands> [8/03/2007].
- 62 Een verkorte versie van het verhaal van Pieter Aartz werd voor het eerst afgedrukt in [Gysius], *Oorsprong*. Hoofd refereerde er vervolgens aan in de *Historiën*. Het werd uitvoerig besproken in Antonius Bynaeus, *Naardens burgermoort door de Spaansche begaen op den 1/11 December 1572 vertoont op den jaarlijkschen gedenk-dagh in den jaren 1686* (Amsterdam 1687); Over Van der Meij bijvoorbeeld P.C. Hooft, *Nederlandsche Historien in Pieter Corneliszoon Hooft, Alle de gedrukte werken, 1611-1738*, red. W. Hellinga en P. Tuynman, deel 4 en 5 (Amsterdam 1972) aldaar deel 4, 334, geconsulteerd via http://www.dbnl.org/tekst/hoof001nede01_01/index.htm [27/07/08]. Gysbert Boomkamp, *Alkmaer en deszelfs geschiedenissen uit de nagelatene papieren van Simon Eikelenberg en veele andere echte stukken en bescheiden* (Rotterdam 1747) 243.
- 63 P.B.M. Blaas, 'Het karakter van het vaderland. Vaderlandse geschiedenis tussen Wagenaar en Fruin, 1780-1840', in *Vaderland*, red. Van Sas, 365-391.
- 64 Aanzetten in Scheelings, 'De geschiedschrijving en de beeldvorming over de Opstand' en Vermaseren, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving*.
- 65 Meer informatie te vinden via <http://www.talesoftherevolt.leidenuniv.nl>.
- 66 Ik dank in het bijzonder de deelnemers aan mijn BA Seminar 'Collectief geheugen en de Nederlandse Opstand in de zeventiende eeuw': Zita Blijleven-van der Bruggen, Erica Boersma, Sebastiaan Kerkvliet, Peter Kraaijeveld, Carolina Lenarduzzi, Hans van Leijenhorst, Lex van Tilborg, en Floris van Tweel, en de deelnemers aan de Crayenborgh Honours Class 'Memory, oblivion, history' 2008.

In deze reeks verschijnen teksten van oraties en afscheidscolleges.

Meer informatie over Leidse hoogleraren: [Leidsewetenschappers.Leidenuniv.nl](http://www.leidsewetenschappers.leidenuniv.nl)

PROF.DR. JUDITH POLLMANN

Judith Pollmann (1964) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en Renaissance studies aan het Warburg Institute in Londen. In 1998 promoveerde ze aan de UvA op een studie over religiekeuze in de Republiek. Tussen 1995 en 2005 doceerde ze Europese vroegmoderne geschiedenis aan Somerville College en de Universiteit van Oxford. Ze werkt sinds 2005 bij de sectie vaderlandse geschiedenis van het Leidse Instituut voor Geschiedenis, en werd in 2007 benoemd tot bijzonder hoogleraar in de geschiedenis en cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden vanwege de stichting Legatum Perizonianum. Haar belangrijkste onderzoeksgebieden zijn de geschiedenis van religie, collectieve herinnering en identiteit in de vroegmoderne Nederlanden. Vanaf 1 september 2008 leidt zij het NWO VICI-project *Tales of the Revolt. Memory, oblivion and identity in the Low Countries, 1566-1700*.

Bezoekadres:
Instituut voor Geschiedenis
Huizingagebouw
Doelensteeg 16
2311 VL Leiden

Postadres:
Postbus 9515
2300 RA Leiden

Telefoon:
+31 (0)71 527 27 40

email:
j.pollmann@let.leidenuniv.nl

website:
www.talesoftherevolt.leidenuniv.nl

Universiteit Leiden